

Nostalgia za neexistujúcou „krajinou detstva“ v impresionistickej poviedke Ivana Bunina (k žánrovej podobe próz Temné aleje)

SOŇA PAŠTEKOVÁ, Ústav svetovej literatúry SAV, Bratislava

PAŠTEKOVÁ, S.: Nostalgia for the Non-Existing „Land of Childhood“ in an Impressionist Short Story by Ivan Bunin (on the Genre in Dark Avenues). SLOVENSKÁ LITERATÚRA 61, 2014, No 4, p. 322 – 348.

The article was written as an outcome of the international scientific colloquium *The Forms of Melancholy in the Arts* organized by the Institute of Slovak Literature, Slovak Academy of Sciences, in Bratislava (15th May 2014) and, at the same time, is a partial outcome of the VEGA grant project titled *Hyperlexicon of Literary and Scientific Terms and Categories*, designed as a reflection on the genre theory and the forming of the genre invariants in modern prose of the 20th century.

The methodological basis of the article is the interpretation analysis of the text structure of a particular short story chosen from the prose cycle *Dark Avenues* (1939 – 1943) by the Russian Modernist Ivan Bunin with respect to literary (the beginning of Russian emigration / autobiographical literature of the first half of the 20th century) as well as non-literary contexts (the contemporary social and political situation in Western Europe and Russia). The article is supported by primary sources (original texts of Bunin's short stories and their Slovak translations by renowned Slovak translators – the cited samples) as well as secondary literature on the subject of the research carried out by Russian, Czech and Slovak literary scientists, and, in addition to that, by my own previous research (studies and monographs) into the work of Ivan Bunin (see the bibliography below).

The result of the interpretation analysis of one of the most significant short stories in the cycle titled *Rusya* (1940) and its non-literary background proves the hypothesis of the narrator's ambiguous position on the *author – narrator – character* axis and, at the same time, tries to define the genre particularities of Bunin's text oscillating between lyric, epic and drama with regard to the author's intention and the use of the means of expression to convey the artistic message. The well-thought-of way of handling time and space, the writer's narrative strategy brings an original aesthetic and psychological effect in reader text reception.

In the context of Bunin's work of the later emigration period, the presented interpretation analysis proves the assumption that the short story structure features genre vagueness being an open and continuously developing composition system.

Key words: Russian emigration literature, Ivan Bunin, prose structure, genre invariant

Smútok, clivota, túžba po niečom vzdialenom a nedosiahnuteľnom, teda všetko to, čo Rusi označujú jedným slovom „toska“, je neodmysliteľnou súčasťou poetiky ruskej klasickej literatúry v jej najrozličnejších žánrovo-druhovách invariantoch. Ak si vybavíme Čechovove psychologické, sebareflexívne prózy (*Dáma so psíkom*, *Smutný príbeh*) i jeho meditatívne drámy (*Tri sestry*, *Višňový sad*), dezilúziu príťažlivých protagonistov Dostojevského románov, márne hľadajúcich zmysel ľudskej existencie (*Zločin a trest*, *Idiot*), snovú záhumčivosť a lyrickú impresívnosť Turgnevových romantizujúcich próz (*Rudin*, *Šľachtické hniezdo*), či naopak Gogoľov satirický smútok, známy „smiech cez slzy“ (*Mŕtve duše*, *Plášť*), je zrejmé, že nostalgický pátos všetkých smeruje k zachyteniu melancholickej podstaty „ruskej duše“.

Zvláštna nostalgická esencia sa nestráca ani u ruských modernistov, kde svoju živnú pôdu nachádza v transformovanej žánrovej podobe: spomienkovej autobiografii ruskej porevolučnej emigrácie. Azda najvýraznejšie rezonuje v lyrickej novele nositeľa Nobelovej ceny Ivana Bunina (1870 – 1953), v jeho umeleckej reflexii sveta a autorskej seba projekcii. Syntézou tvorivých postupov maliarstva, slova a hudby modeluje Bunin jedinečný vnútorný stav postáv, tendujúci k výtvarnému impresionizmu: *náladové, emocionálne podfarbenie diela, preferovanie zmyslových vnemov pred intelektuálnymi, letmé zachytenie prchavého okamihu života...*

Bunin, podobne ako väčšina ruskej emigrantskej generácie začiatku 20. storočia, aj v zahraničí takmer výhradne tematizuje Rusko. Rekonštruje neexistujúci svet ruských statkárskeho usadlostí, ospalých romantických „šľachtických hniezd“, kde sám vyrástol. Oživuje poetický svet svojho detstva a mladosti, ku ktorým v myšlienkach znovu putuje, kam sa neustále vracia (román *Arsenievov život*, 1930 – 1939). Atmosféra stratenej „krajiny detstva“ rezonuje aj v téme citového vzťahu muža a ženy, ktorú Bunin variuje v trojdielnom cykle *Temné aleje* (Тёмные аллеи, 1939 – 1943), v čitateľsky populárnej knihe próz, mnohokrát stvárnených v divadelných či filmových adaptáciách. Zbierka *Temné aleje* obsahuje 40 poviedok napísaných v emigrácii na juhu Francúzska (Gras) v rokoch 1937 – 1944 (väčšina z nich vznikla v čase 2. svetovej vojny). Názov zbierky a zároveň aj prvej poviedky cyklu bol, podľa vyjadrenia samotného Bunina (v liste poetke N. A. Teffi), inšpirovaný básňou N. Ogariova *Obyčajný príbeh* (Обыкновенная повесть, 1842):

„Была чудесная весна!
Они на берегу сидели -
Река была тиха, ясна,
Вставало солнце, птички пели;
Тянулся за рекою дол,
Спокойно, пышно зеленея;
Вблизи ивовник алый цвел,
Стояла темных лип аллея.“¹

¹ ОГАРЕВ, Николай: *Обыкновенная повесть*.

Dostupné na internete <http://www.world-art.ru/lyric/lyric.php?id=10098> (15. 3. 2014).

Kompozične tvoria prvá (*Temné aleje*) a posledná poviedka cyklu (*Nocľah*), ktorá sa ako jediná neodohráva v Rusku, ale na juhu Španielska, akýsi zrkadlový obraz. V *Temných alejách* sa vyslúžilý cársky dôstojník, elegantný muž v rokoch nečakane stretáva s láskou z mladosti, s krásavicou z nižších vrstiev. V rozpačitom rozhovore sa dozvie, že žena, teraz úspešná majiteľka zájazdneho hostinca, ho celý život milovala a nikdy sa preto nevydala. Dôstojník pokračuje v ceste, uvedomí si, že aj preňho bola ona jediným šťastím, ktoré ho v živote stretlo (spomína na nevydarené manželstvo a márnотratného syna). Pri predstave, že by však táto prostá žena z ľudu žila s ním v honosnom petrohradskom dome a stala sa matkou jeho detí, len odmietavo pokrúti hlavou. Uzatvára sa zamýšľaný motívický kruh Buninovho cyklu: *cesta, okamih, stretnutie, rozlúčka, večnosť*.

Ľúbostné prózy *Temných alejí*, z ktorých mnohé príznačne nesú ženské mená, sú podľa slov samotného autora poviedkami o láske: nie však o láske frivolnej, ale osudovej a trpiacej, odkazujúcej k historickej paralele tragického osudu autorovej vlasti. K myšlienkovému východisku próz sa viaže estetická stránka umelcovej výpovede, výber výrazových prostriedkov a postupov pri tvorbe textu. Bunin sa vyjadruje ikonicky – v slovách, v obrazoch i metaforách, ale aj prostredníctvom ostatných zmyslov – vo zvukoch a vôňach. Príbehy z *Temných alejí* sú preto poetickou hrou náznakov, významov a odkazov, odrážajúcich vnútorný stav jedinca. Len málokedy sa dej odohráva na jar, ťaživú atmosféru vzťahu zvyčajne dotvára iné prírodné prostredie: neskoré sporné leto, studená hmlistá jeseň, nekonečná ruská zima. Potemnelý svet plačúcej metelice v okolí osamelej usadlosti podfarbuje ľúbostný príbeh so smutným rozuzlením, často končiaci smrťou niektorej z postáv.

Buninove poviedky o láske, nenaplnenej, letmej a krátkodobej, miznúcej do nenávratna zašlého času starého patriarchálneho Ruska, patria k psychologicky a čitateľsky najpôsobilivejším. Hĺbku umeleckého zážitku tu dotvára rezonujúci podtext východných filozofií (budhizmu a taoizmu), v tom čase veľmi inšpiratívnych pre európsku modernu. Buninov zvláštny svet prchavých vzťahov z mladosti, náhodných stretnutí muža a ženy, v autorskej retrospektíve prekvapujúco oživa ako osudové a navždy stratené šťastie, tá pravá celoživotná láska: „*Вся книга есть сорок (не по числу ли дней в Великий Пост?) вариантов диалога между Душой и Телом, причем и Душа, и Тело обретают человеческие обличья и судьбы в каждом из рассказов, сливаясь в мгновеньях высокой любви и теряя друг друга в минуты падений.*“²

Napriek spoločným črtám je každá poviedka z cyklu *Temné aleje* napísaná osobitým rytmom a štýlom, dekodovanie každej z nich si vyžaduje vlastný interpretačný kľúč. Poviedku *Rusia* (1940), ktorej názov je zároveň menom hlavnej ženskej postavy (v poviedke skrátene od Marusia), charakterizuje dvojité naratívne projekcia: 1. *retrospektíva*

² „Celá kniha, to je čtyřicet (či azda počet dní Vel'kého Pôstu?) variantov dialógu medzi Dušou a Telom, pričom i Duša, i Telo získava v poviedkach ľudský vzhľad i osud, splývajú v momente najvyššieho citového vzletu a strácajú jeden druhého v okamihu pádu“ (z ruského originálu ZAKURENKO, Alexandr: „*Тёмные аллеи*“. O *rasskazach Ivana Bunina*. Dostupné na internete <http://www.topos.ru/article/4188>, 15. 3. 2014; preložila autorka štúdie).

priestorová – návrat rozprávača v spomienkach do vlasti, 2. *retrospektíva temporálna* – návrat protagonistu do mladosti, pričom hranica medzi autorom a rozprávačom je ťažko rozlíšiteľná.

Poviedka *Rusia* je na prvý pohľad ladená sentimentálne (cesta, vlak, zastavenie mimo cestovného poriadku – na vedľajšej koľaji). Buninove leitmotívy tu fungujú ako metafory k rozličným etapám ľudského života. Význam daných okolností umožňuje vstup do citového sveta protagonistu, ktorý sa v spomienkach, pozerajúc z okna vlaku, navracia do mladosti (fokus narácie je tým ohraničený, uhol pohľadu rozprávača i recipienta značne zúžený a obmedzený). Protagonista (teraz dobre situovaný pán, cestujúci s manželkou na dovolenku Krym) sa zasnene odpútava od reality, presúva sa do minulosti, na usadlosť, kde prežil krátku letnú romancu s nečakane trápny koncom (tak epizódu svojho života dovtedy vnímal). Ako chudobný študent sa vášnivo zamiloval do dcéry statkára. Na vyrušujúcu otázku manželky „Aká bola?“, odpovedá: „*Chudá, vysoká. Nosi-la žlté kartónové šaty bez rukávov a roľnícke krpce naboso pletené z akejsi rôznofarebných vlny (...) Okrem toho bola výtvarníčkou, študovala v Stroganovskom výtvarnom učilišti. Aj sama bola typ pre maliara, ba dokonca maliara ikon. Dlhý čierny vrkoč na chrbte, počerná tvár s malými materinskými znamienkami, úzky rovný nos, čierne oči, čierne obrysy... Vlasy suché a tvrdé, mierne zvlnené. Všetko to spolu so žltými šatami a bielymi mušelinovými rukávami vyzeralo veľmi pekne. Členky a priehlavok v krpcoch – všetko mala chudé, pod jemnou počernou pokožkou jej trčali kosti. (...) tvárou sa podobala matke a matka, pôvodom dajaká kňažná s orientálnou krvou, trpela akousi melanchóliou... Vychádzala, len keď bolo treba jesť. Výjde, sadne si a mlčí, pokašliava, nedvíha oči a jed-notaj prekladá z miesta na miesto raz nôž, raz vidličku. (...) – A otec? – Tiež mlčanlivý a odmeraný, vysoký; dôstojník na penzii...*“³

Život na ruskom vidieku plynul spomalene, v akomsi snovom, neskutočnom opare, ktorý autor približuje neobyčajne plasticky, v konkrétnych, detailných postrehoch (až dotykoch): „*dookola bolo všetko ako oslepené teplým striebrom: sparený vzduch, mihotavé slnečné svetlo, biele kučeravé oblaky, ktoré mätko žiarili na oblohe a v trhlínach vody medzi ostrovčekmi pálky a leknovca: všade bolo tak plytko, že bolo vidieť dno s vodnou trávou, ale akosi to neprekážalo tej bezodnej hĺbočine, do ktorej sa hrúžilo odrazené nebo s oblakmi.*“ „Trojrozmerný“ opis prostredia (obrazy, zvuky, vône, hra svetla a tmy) oživujú neskutočnú atmosféru minulosti, „strateného sveta“, navodzujú zvláštne očakávanie čohosi nepoznaného.

Prvé zblíženie mladej dvojice podfarbujú jemné erotické tóny, mimoriadne pôsobi-vé, až opatrné náznaky šťastia, aby sa ilúzia nerozplynula: „*Raz v daždi si premočila nohy, vbehla zo záhrady do host'ovskej izby, začal ju vyzúvať a bozkávať jej mokré úzke chodidlá – podobné šťastie nezažil v celom svojom živote.*“ Lahkosť a vášeň prvého citového vzplanutia však od začiatku kalí tajomný tieň záhadnej, pološialenej matky, ktorá neskôr osudovo vstupuje do príbehu. Teatrálne, so starým revolverom v ruke vyženie mladíka s hanbou z domu: „*– Len cez moju mŕtvolu môže ísť za tebou. Ak ujde s tebou,*

³ Ukážky v texte sú citované podľa BUNIN, I. A.: *Dedina* (výber z diela). Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1973, s. 675 – 684.

ešte v ten deň sa obesím, hodím sa zo strechy! Naničhodník, von z môjho domu! Mária Viktorovna, vyberte si: matka, alebo on! Zašeptala: – Vy, vy, mama...”

Motivický kruh sa uzatvára: záver poviedky – to je opäť cesta... Pán sedí v odchádzajúcom vlaku, no jeho životný postoj je definitívne zmenený, hodnotová hierarchia diametrálne odlišná: „Už ďaleko, ďaleko vzadu zostala tá smutná stanička. A už pred dvadsiatimi rokmi bolo toto všetko – háje, straky močiary, leknovce, užovky, žeriavy...” Navonok ďalej vedie nezáväznú konverzáciu s manželkou, pričom na jej zvedavé otázky naoko nedbanlivo poznamená: „Dievčence z letného bytu...” No pre seba doloží tajomný latinský citát: „*Amata nobis quantum amabitur nulla!*”⁴

Autorskému zámeru zodpovedá zložitá výstavba textovej štruktúry. Navonok jednoduchá fabula (banálny letný príbeh s nešťastným koncom ako neplánovaná zastávka vlaku) je v sémantickej rovine plná symbolov a asociácií na vonkajšie spoločensko-politické udalosti doby, úzko prepojené s autobiografickými momentmi autorovho života. Kompozične premyslené je najmä Buninovo narábanie s kategóriou času a priestoru. Zatiaľ čo zdánlivo nosným sa v poviedke javí striedanie časových rovín rozprávania (na osi *minulosť – prítomnosť*), geografický priestor zostáva nemenný, autor/rozprávač je v ňom hlboko ukotvený (v starej usadlosti, v starej vlasti). Bunin tak celý príbeh posúva do roviny apokalyptického podobenstva s dejinnými zvratmi Ruska. Protagonista sa po známych miestach nepohybuje slobodne, vidí ich z uzavretého priestoru, z okna vlakového kupé prvej triedy, z francúzskej emigrácie. Ťažiskový význam tak nadobúda úvodná veta prózy: „*Po desiatej večer zastal rýchlik Moskva – Sevastopol' na malej stanici za Podol'skom, kde podľa cestovného poriadku nemal stáť, a na vedľajšej koľaji na čosi čakal.*” Čo sa udialo s rozprávačom a Marusiou počas nasledujúcich dvadsiatich rokov od konca ľúbostného vzťahu, autor zámerne nespomína. Volí efektný strategický postup pri tvorbe textu, kde absencia, sila „nedopovedaného“ zvyšuje emocionálny náboj umelcovej výpovede a sémantické napätie u čitateľa.

Nostalgia poviedok z cyklu *Temné aleje* súvisí s viacerými aspektmi spisovateľovho života a tvorby, v jeho poetike neodmysliteľne prepojenými: 1. *symbolická rovina diela* – smútok ruského emigranta za už neexistujúcou krajinou detstva a mladosti, kde schudobnelá šľachtická usadlosť supluje autorovu hlbokú mentálnu zakorenenosť v patriarchálnom Rusku, vo svete nenávratne stratenom, nakoľko autor už reálne existuje v inej krajine, v inej kultúre; 2. *retrospektívna projekcia udalostí* – umožňuje interpretáciu poviedky z hľadiska psychoanalýzy: pohľad do vnútra rozprávača/postavy odhaľuje, že hlavná hrdinka prózy mu symbolizuje staré Rusko, z ktorého bol Bunin pred dvadsiatimi rokmi násilne vytrhnutý. Mučivé pocity z pobytu v emigrácii autor zašifroval do cynického smútku starnúceho muža z nenaplneného ľúbostného vzťahu. Matka Rusie je preňho zosobnením chaosu, živelnosti a ošialu osudového revolučného roku 1917, ktorý – ako *deus ex machina* – spisovateľa navždy vytrhol z milovaného zázemia.

⁴ „Ktorú som miloval, ako žiadnu inú milovať nebudem.“

Bunin, ktorý po celý život súbežne s prózou písal básne, umocňuje svoju autorskú pozíciu lyricko-epickou žánrovou podobou diela. Poviedka *Rusia* kolide s emocionálnou výpoveďou lyrického subjektu v básni, svojou dramatickou tragikou je zároveň blízka romantickej balade. Lyricko-dramatický náboj prózy modeluje špecifický žánrový invariant spomienkovej epiky. Otázkou žánrovej nejednoznačnosti a neuchopiteľnosti Buninovho textu komplikuje fakt, že vypointovanou stavbou má bližšie k dráme ako k próze. Pre vyostrený sujet a nečakaný šokujúci záver možno prózu *Rusia* označiť skôr za novelu než poviedku. Zámerné spomaľovanie deja v niektorých častiach narácie a odbiehanie rozprávača do vedľajších sujetových línií zas evokuje rozsiahlu epiku. Zároveň ide o istý typ rámcovanej novely, kde prológ a epilóg tvorí prítomnosť podania (cesta vlakom a rozhovor bezmenného pána s manželkou), jadrom príbehu sa stáva retrospektíva (v spomienkach pán znovu prežíva dramatický ľúbostný príbeh, ktorý je situovaný ako centrálna časť textovej výstavby).

Na Buninovu hru so štruktúrou textu sú naviazané naratívne postupy: hlas rozprávača (prvá a posledná replika patria rozprávačovi/pánovi a jeho žene), prehovory účinkujúcich postáv (diológy rozprávača, Rusii a neskôr matky) sú situované v centre prózy. Sujetové usporiadanie textu tak stojí v protiklade k jeho fabule: hrdinka uprednostní matku, rozprávač na Rusiu na dvadsať rokov zabudne... V skutočnosti však posledné vyznanie dievčiny pred vstupom matky na scénu: „*teraz sme muž a žena... (...) ty si mi najdrahší na svete*“ korešponduje s doznaním protagonistu po dvadsiatich rokoch: „*Amata nobis quantum amabitur nulla!*“ Významový kontrast fabuly a sujetu vyvoláva (povedané s L. Vygotským)⁵ psychologickú katarziu, uvoľnenie emocionálneho napätia v závere textu, ktorým si potenciálny čitateľ kompenzuje vlastné nahromadené a v reálnom živote často neriešené citové traumy.

Štúdia je výstupom grantového projektu *Hyperlexikón literárnovedných pojmov a kategórií*. VEGA: 2/0020/13. Vedúci grantu: Mgr. Roman Mikuláš, PhD.

LITERATÚRA

- BOLDYREVA, Jelena: *Memini ergo sum: avtobiografičeskij metatekst I. A. Bunina v kontexte russkogo i zapadnoj evropejskogo modernizma*. Jaroslavl, 2007.
- GINZBURGOVÁ, Lydia: *Psychologická próza*. Praha : Odeon, 1982.
- Istorija russkoj literatury. XX vek. Serebrjannyj vek*. Pod red. G. Nivat. Moskva : Izdatel'stvo gruppa "Progress" – "Litera", 1995.
- JESAULOV, Ivan: Tekst i mir rasskaza I. A. Bunina „Rusia“. In: „*Ivan Bunin v duchovno-kulturnom prostranstve sovremennosti: K 80-letiju vručeniya Nobelevskoj premii Ivanu Buninu*.“ Jelec : Jeleckij universitet, 2013.
- KŠICOVÁ, Danuše: *Od moderny k avantgardě. Rusko-české paralely*. Brno : Masarykova univerzita v Brně, 2007.
- Literatura russkogo zarubežia*. Antologija v 6 tt. Moskva, 1900 – 2000.
- MAECEV, Jurij: *Ivan Bunin: 1870 – 1953*. Frankfurt/Main – Moskva, 1994.

⁵ VYGOTSKIJ, Lev: *Psychologie umění*. Praha : Odeon, 1981, s. 145 – 161.

- NIČIPOROV, Il'ja: *I. A. Bunin. Očerky tvorečestva*. Moskva, 2007.
- PAŠTEKOVÁ, Soňa: *Bunin. Andrejev. Jesenin. Štúdie z ruskej moderny a avantgardy*. Bratislava : Veda – Ústav svetovej literatúry SAV, 1997.
- PAŠTEKOVÁ, Soňa: *Proces, kánon, recepcia (historiografické, translatologické a interpretačné aspekty skúmania ruskej literatúry)*. Bratislava : Veda – Ústav svetovej literatúry SAV, 2013.
- Poetika ruskej literatúry konca 19. až začiatku 20. storočia. Dynamika žánru. Všeobecné problémy. Próza.* (Poetika ruskoj literatury konca XIX – načala XX veka. Dynamika žanra. Obščije problemy. Proza). Moskva : IMLI RAN, 2009.
- POLONSKIJ, Vadim: *Meždu tradicijej i modernizmom. Russkaja literatura rubeža XIX-XX vekov. Istorija, poetika, kontekst*. Moskva : IMLI RAN, 2011.
- PUTNA, Martin C. – ZADRAŽILOVÁ, Miluše: *Rusko mimo Rusko I. - II*. Brno : Nakladatelství Petrov, 1993 – 1994.
- ROMANENKOVA, Marina: *„Jevroposkoje“ i „nacionalnoje“ v emigrantskom romane „Žizn' Arsenieva“ I. Bunina i „Ušedšije ne vozvraščajutca“ M. Katiliškisa*. Vilnius, 2004.
- VYGOTSKIJ, Lev: *Psychologie umění*. Přeložil L. Zdražil. 1. vyd. Praha : Odeon, 1968.
- ZADRAŽIL, Ladislav a kol.: *Východoevropská moderna a její evropský kontext I. a II*. Praha : Karolinum, 1999, 2002.
- ZAJAC, Peter: *Pulzovanie literatúry*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1993.

Doc. PhDr. Soňa Pašteková, CSc.
 Ústav svetovej literatúry SAV
 Konventná 13
 813 64 Bratislava
 SR
 e-mail: usvlpas@savba.sk